

ЛИТЕРАТУРАТА НА БЪЛГАРИТЕ-КАТОЛИЦИ ПРЕЗ XVII—XVIII в. И ПРЕХОДЪТ ОТ СРЕДНОВЕКОВИЕ КЪМ ВЪЗРАЖДАНЕ

Красимир Станчев

Едно от най-интересните явления в развитието на българската култура през XVII—XVIII в. е литературата на българите-католици. Сравнително ограничена по обем и без пряко влияние върху цялостния литературен процес, тя е същевременно един важен симптом за пътищата на българското духовно развитие в навечерието на Възраждането. Чрез католическата литература се извършва по думите на П. Динеков първият по-значителен „пробив към европейския свят“ [9, 15], появяват се барокови елементи в развитието на българската литература и изобщо се прави опит за излизане от рамките на културата на средновековната гръко-славянска общност и за приобщаване към европейското литературно развитие. Поради това изследването на българо-католическата литература е от значение не само за изясняване на собственото ѝ развитие и на отношението ѝ към цялостния литературен процес в България през XVII—XVIII в., но и за очертаване на основните развойни тенденции на българската литература при прехода от Средновековието към новото време.

До XVII в. българската литература е средновековна по тип. При своето възникване през IX в. тя възприема ред елементи, характерни за византийския културен модел, в който важна съставка е трансформационно усвоената антична традиция и непрекъснатият интерес към античността — разбира се, в рамките на приемливото за източнохристиянската доктрина. На това се дължат и редица хуманистични елементи в литературата на Симеоновия Златен век, както и рационалистическите пробы в знанието от това време. През втората половина на XIV в. българската литература достига върха на своето *средновековно* развитие. Разцветът на феодалната култура от онова време е свързан както с относително пълното развитие на феодалните отношения в България през XIII—XIV в., така и със състоянието на византийско-славянската културна общност, която през XIV и началото на XV в. се изяснява в най-чистия си вид [срв. 4, II, 271]. Най-ярка проява на тази кулминационна точка в развитието на българската средновековна литература е дейността на Евтимиевата школа, разпростряла се и извън пределите на България.

В последно време доби известна популярност тезата за предренесансовия или даже ренесансов характер на българската литература (и изобщо култура)

през XIV — началото на XV в., като при това се сочат съответствия между отделни елементи на нашето (и изобщо на византийско-славянското) литературно развитие от това време и развитието на ренесансовата култура в Западна Европа, преди всичко в Италия. Обаче обективният, верен на историко-диалектическия метод анализ на фактите (който не влиза в задачите и възможностите на настоящата работа) би ни показал, че става дума за отделни външни съвпадения на елементи, принадлежащи на различни етапи от историческото развитие. И при най-добро желание непредубеденият изследовател би открил в литературата на Евтимиевата школа само част от елементите, характерни за първата рецепция на класическата древност [по класификацията на Х. Мор — вж. 19], която е свързана с определен стадий от развитието на феодалния строй, вътре в чиито рамки се пораждат някои по-високи интелектуални, естетически и литературни потребности на определени градски слоеве и на част от интелигенцията [19, 189]. Повишеният интерес към древността (както античната гръко-римска, така и собствената), появата на антиортодоксални религиозни учения, съдържащи някои крайни идеи (у нас бюргеризираното през XIV в. богомилство, адамитството и др.), известен интерес към естественонаучната проблематика, индивидуализацията на религиозното чувство и появата на учения за мистичното индивидуално общение с бога (на Балканите това е исихазмът) — това е непълният списък на признаците на споменатата първа рецепция, който има своите съответствия в българското развитие през XIV в. Но тази първа рецепция, както се каза, е плод на определен етап в развитието на феодализма на средновековния тип култура и съвсем не е задължително да доведе до втората рецепция, чрез която вече се преодолява Средновековието, т. е. до Ренесанс. Нещо повече, поради особеностите на развитието на византийско-славянския свят елементите на първата рецепция перманентно присъствуват в културата на източноправославните страни, макар да имат и свои върхови точки, какъвто е например XIV в. Но същевременно византийският цивилизационен модел, възприет от източноправославните славянски страни, никога и никъде не е демонстрирал възможност за пораждање на същински ренесансови процеси — нито на Балканите, където могат да се търсят обяснения във външни причини (османското завладяване), нито в Русия, където липсват такива външни причини. Обяснение на този факт трябва да търсим преди всичко в нивото на социално-икономическото развитие, което все още не предполага преодоляване на средновековния тип култура. Поради това и културното развитие на Балканите (вкл. Византия), което по начало е една специфична форма, заемаща междинно положение спрямо Западноевропейското и Източното средновековие, до края на XVI в. е различно от това в Западна Европа.

* * *

Литературният живот в България през XVI в. свидетелства за постепенното изчерпване на средновековната естетическа концепция, за поява на отделни елементи, които влизат в противоречие с нея. Най-ярко това се проявява в изобразителната система на житията на софийските мъченици. Налице са вече сигналите за назряващ преход към нов тип естетическо съзнание и към нов тип култура. Но поради специфичните политически условия този преход се извършва със забавени темпове, като обхваща цели два века — XVII и XVIII. Независимо от отделни ярки прояви на нов тип мислене, които отнасяме към началото на Българското възраждане (Паисий Хилендарски, Софроний Врачански), новобългарската култура като цялостна система се проявява значимо едва през XIX в., при това вече във форми, близки — макар и закъснели — до тези на за-

падноевропейската култура. Този път на сближаване на българската литература със западноевропейската в процеса на преодоляване на Средновековието най-рано и най-категорично бива поет от българо-католическата литература, поради което чрез нейното изучаване можем като че в лабораторни условия да проследим развоя на някои общи процеси, останали замъглени или подмолни в останалата — по-голямата — част от българската литература през XVII — XVIII в.

Както е известно, активизирането на католическата пропаганда в България става след Триденския събор (заседавал с прекъсвания през 1545—1549, 1551—1552, 1562—1563 г.), който утвърждава контрареформаторската платформа на католическата църква и наред с възстановяване на единството цели разширяване на влиянието на апостолическия престол. Плодовете на реставрационната политика на папството се проявяват и в сферата на изкуството и културата, където упадъкът на Ренесанса поражда барока. Като диалектическо отрицание на Ренесанса формираният се в периода на контрареформацията барок подновява идеята за преходността и илюзорността на земния живот, доразвивайки същевременно в своята поетика и стилистика редица елементи на ренесансовото изкуство. Сложният характер на бароквата епоха като реакция срещу Ренесанса и същевременно като етап в развитието към новото време е добре очертан от Н. И. Конрад: „Ето была епоха столкновения двух великих антиномий: средневекового и нового времени. Это была епоха, когда средние века в последний раз громко, грозно и величественно заявили о себе — и уже особым голосом. Это была епоха, когда новое время еще путанно, но все увереннее поднимало голову“ [15, 266]. Този именно характер на барока го прави особено подходящ за възприемане от страна на култури, които не са преживели Ренесанс, а вече са изчерпали възможностите на средновековната конвенция. И неслучайно Д. С. Лихачов сочи барока като средство за осъществяване на прехода от средновековна към нова литература в Русия [16, 202—212].

Началото на католическата литература в България съвпада с разцвета на барока през XVII в. И неслучайно авторите, занимавали се с нея, сочат бароквия ѝ характер [3; 1; 9]. Това е напълно закономерно, като имаме пред вид социалните среди, в които намира разпространение католицизмът. От една страна, това са жителите на рударски и занаятчийски центрове, потомци на стари саксонски рудари, върху които гнетът на османския феодален ред не е бил толкова силен и е било възможно едно по-ранно развитие на икономически отношения, надрастващи феодализма. При това по традиция това население е било свързано с католицизма. От друга страна, католицизмът намира почва в среди, за които източното православие (пазещо в културната област своя средновековен характер) е било принципно неприемливо — стари павликяни и богомили. И в единия, и в другия случай бароквата култура на католическия свят е била приемлива, тъй като внася известно обновление в традиционната концепция, без да къса радикално с нея. Така в сравнително тесните рамки на българо-католическата литература се развива процес на преодоляване на Средновековието чрез сближаване със западноевропейската култура на базата на барока, както в Русия през XVII в. (но без вероизповедно приобщаване) развитието на бароквата литература, сближаваща руската и западноевропейската култура, служи за преход от Средновековието към новото време. Наред с това в рамките на българо-католическата литература през XVII—XVIII в. идеологическите и художествените явления се развиват по модел, който в много отношения е сходен с началното развитие на възрожденската литература в България през втората половина на XVIII и първите десетилетия на XIX в.

Сред книжовната продукция на българо-католическите дейци от XVII в. най-ярко се открояват трудовете на *Петър Богдан Бакишич* (1601—1674). Обикновено биват отбелязвани двата му превода на „илирийски“ (т. е. хърватски) език, издадени в Рим през 1638 и 1643 г., както и поместеното в първия от тях негово стихотворение [14; 20; 1; 9]. Н. Милев отделя повече внимание на релацията на П. Богдан за обиколката му из България през 1640 г. [17, 99—102] и на написаната от него „История на България“ [17, 117—118], за чието изчезване съжاليا и Б. Пенев [20, 282—283]. На историографските трудове на П. Богдан се спира и Ив. Дуйчев, за когото Софийският архиепископ е „най-забележителната личност на българското католишко движение през XVII в.“ [10, 118]. В последно време част от Историята на П. Богдан (уводът и първите четири глави) бе намерен в препис [6; 6^a; 25], а бяха идентифицирани или наново припомнени и други негови произведения [7; 8], с което възниква въпросът за уточняване обема и характера на книжовното дело на архиепископ Петър Богдан Бакишич.

Без да подценяваме значението на преводите, извършени от Петър Богдан, особено като се има пред вид и значителната им популярност на времето, тук ще се постарам да сумираме известното за оригиналното му творчество, като от епистолографското му наследство включваме това, което има по-голямо значение за изясняване на идейните му позиции и художествената му дарба.

I. За най-ранна оригинална творба на П. Богдан трябва да приемем стихотворението му на „илирийски“ (хърватски) език „Од двоструке смрти човјека“, отпечатано през 1638 г. в края на неговия превод на „Размишленията на Бонавентура“ [14, 83—85].

II. През 1640 г. Петър Богдан съставя своето „Описание на България“, което влиза в релацията му до Конгрегацията в Рим [23, 68—106; 11, 55—56].

III. В релацията си от 1653 г. П. Богдан дава историческо описание на София, като използва многобройни източници [23, 277 сл.; вж. 10, 120].

IV. През 1655 г. П. Богдан прави едно описание на гр. Охрид, като се интересува преди всичко от историята му и го нарича столица (главен град) на България, вероятно изхождайки от ролята на Охридската архиепископия през XVII в. [24, 191—192; превод — 8; откъси — 11, 56].

V. Като най-значителен труд на Петър Богдан трябва да се посочи неговата „История на България“, писана в края на живота му и готвена за печат, но останала неотпечатана и неизвестна, докато през 1977 г. не бе открит препис на увода и първите ѝ четири глави [6; 6^a; 25].

VI. Вероятно на Петър Богдан принадлежи и един новооткрит недатиран летописен разказ за Моравската мисия на Кирил и Методий, чрез който деликатно се оправдава използването на местния език в проповедническата дейност и богослужението, извършвани от католическите свещеници в България [7].

В така очертаното творчество на Петър Богдан прави впечатление преди всичко неговият интерес към историята (проявен дори в описанието на България), който по думите на В. Бехиньова е в духа на „хуманистично-бароковите увлечения към историографията“ [1, 89]. Едва ли е нужно да се припомня, че и началото на същинското Възраждане в България в духовната сфера е свързано с появата на нов тип историографски съчинения (Паисий, Зографската история, Спиридон). При това историографският патос на Петър Богдан, както и на първите ни възрожденски историци, е насочен не към утвърждаване на статуквото чрез авторитета на историята, а към намиране на опора в миналото за промяна на съществуващия ред, за утвърждаване на новите тенденции (ако и схващани от П. Богдан в тесните рамки на бароково-католическото обновление). На ме-

ста у П. Богдан звучат родолюбивите тонове на Паисий, особено в увода на Историјата: „Мен ме роди българската земя и сега, почти грохнал от старост, същата ме крепи като разпадаща се лодка след дълги и разнообразни пътешествия“ [6^a, 102]. Същевременно научната осведоменост на Петър Богдан надминава значително Паисиевата, което личи не само в запазената част на Историјата, но и в другите му историографски трудове. Но близостта между двамата историци е преди всичко в ярко проявения патриотизъм, насочен към цялата българска земя (т. е. издържан в духа на зараждащата се национална идея) и подчинен на мисълта за необходимото обновление на живота на цялостния български народ. Злощастната съдба на Историјата на Петър Богдан не може да бъде причина за нейното подценяване. Като изключим широкото разпространение на Паисиевата История, другите най-ранни истории на България имат подобна съдба — както трудът на францисканеца Блазиус Клайнер [12], така и Зографската и Спиридоновата история. В случая е показателно желанието на Петър Богдан да издаде своята история, за да я направи достъпна за българите. А нейното съдържание свидетелствува за издигане на авторското съзнание над средновековните понятия, за преодоляване на средновековния „историзъм“ и средновековното подчиняване на историографската концепция на теологическата.

Значителен интерес представлява и стихотворението на Петър Богдан, отпечатано през 1638 г. То е първата известна творба на българо-католическата поезия и същевременно е свидетелство за някои тенденции в литературата на XVII в., имащи аналогии и в творчеството на източноправославни писатели у нас. Петър Богдан усвоява формата на хърватската католическа поезия, повлияна от барокови образци. Стихотворението е изградено от 61 строфи — 60 четиристишни с кръстосана рима и една заключителна, петстишна, с римова схема АБАББ. Ритъмът е изосилабичен, без обаче равностричността на стиховете да е спазена напълно (срещат се неравномерно разположени 8- и 9-срични стихове) — нещо характерно и за силабиеската поезия у нас през XVIII и началото на XIX в. Стихотворението е разделено на две части. Първата, със заглавие „Смърт първа“, обхваща 44 строфи и е посветена на телесната смърт. Втората част със заглавие „Друга (=втора) смърт“ е по-кратка — 17 строфи (№ 45–61) — и е посветена на смъртта на душата, като завършва с призив за спасение от такава смърт. Двете части са до известна степен противопоставени. В първата се изтъква неизбежността на физическата смърт, т. е. преходността на всичко земно — идея, която именно в епохата на Контрареформацията и барока отново става доминираща. Петър Богдан акцентува върху „равенството пред смъртта“:

Она кралийем господуйе
и под ноге власти тлачи,
она сама свуд войуйе,
и гди кога хита, свлачи.

Она бане и херцеге
и кнезове и властеле
повалйуйе под бетеге
старе, младе, сваке феле.

Она сама све испржи
научене и разумне,
и у своју мрижу држи
тако мудре йак безумне. [14, 83]

Особено интересни са строфите, в които се рисува отношението на близките на умирация и невъзможността да му бъде помогнато с нещо. Но лансираната още в началото на творбата идея е по-друга: физическата смърт е всеобща,

но за праведниците тя е път към единение с бога, а за грешните — път към втората, духовната смърт, която осъжда на вечни мъки:

Добрим све се с добрим врача
и у живот и по смрти,
а злийех чека горка плача,
ка их увик буде трти. [14, 83]

Втората част, в която се говори за смъртта на душата, се движи в рамките на представите, познати от апокалиптичната литература и от есхатологически апокрифи. След общата постановка, че

Та й' смрт, велйу, лйуто горка,
кояа нами душу губи,
та йе и Богу vele мрска,
йер нйегову волйу груби [14, 84]

следва изброяване на основните грехове (в отделни строфи), чиито носители биват мъчени от отделни адови представители (Луцифер, Асмодея, Сатаната, Велзевул, Мамон и др.).

В цялото стихотворение личи началото на онова травестиране на средновековния изобразителен стил, което — в съчетание със същите по тип ритмични и строфични структури — ще видим вече добре развито в павликянската поезия от XVIII в., а още по-късно, през XIX в. — в ранната новобългарска поезия на религиозна тема. А ако потърсим паралел, съвременен на творбата на Петър Богдан, ще го намерим в стихотворението на Стефан Ловешки от 1655 г. [5], следващо също така барокови образци (славяно-румънски, но наследили полско-украинската барокова традиция) и също така говорещо за един преход от средновековната към новата поезия. Но през XVII в. и двете творби остават изолирани — едната в рамките на по-бедната католическа литература, другата в морето на онародняващата източноправославна българска книжнина, все още почти недокосната от барокови и просвещенски повей.

Сред съвременниците на Петър Богдан трябва да се отбележат още двама творци: *Петър Парчевич* и *Филип Станиславович*. От богатата епистографска продукция на първия особено интересна за нас е неговата автобиография на латински език, съдържаща се в писмото му до Неокесарийския архиепископ Марио Алберичи от 29. IX. 1673 г. [26, 617—622] и останала дълго време неотпечатана. Що се отнася до най-значимия книжовен труд на Филип Станиславович — неговия „Абагар“, отпечатан през 1651 г. в Рим, той е добре познат и проучен [вж. 21]. И двете произведения по различен начин бележат наченките на едно ново обществено съзнание, излизащо до голяма степен от рамките на Средновековието. Едва ли е нужно да се припомня патриотизмът на Парчевич, но трябва да се изтъкне, че самата форма на автобиографията говори вече за ново отношение към света и човека, към собствената личност и ролята на индивида. Тя със самия факт на автобиографизма е отрицание на някои от най-съществените принципи на средновековната концепция. А новото у Станиславович е както в някои елементи на езика на Абагара и във факта на отпечатването му, така и в цялостното му предназначение и в самочувствието на този „епископ на велика България“, посветил труда си на „своя български народ“. Тези два книжовни труда имат паралел в дейността на втората след Паисий крупна фигура на Българското възраждане — Софроний Врачански. Неговата автобиография подобно на Парчевичевата има обяснително-оправдателно предназначение и също така не става известна на съвременниците му, но същевременно е ярко свидетелство за появата на нов тип мислене. А Недельникът, с който се поставя началото на възрожденското ни книгопечатане, също като Абагара е нов както по език, така и като факт

на печатна книга на български език, макар че по съдържание и двете произведения черпят от средновековната традиция, призвана в случая да помогне за обновяване съзнанието на българина, за консолидиране на националното самосъзнание.

* * *

Последното явление, на което трябва да се спрем тук, ни отвежда вече към XVIII в. По времето, когато се ражда новобългарската историография и се поставя началото на духовното възраждане в широките мащаби на цялата българска народност, развитието на католическата литература у нас е във втория си етап, обхващащ преди всичко книжнината на католиците от Пловдивско, самоназоваващи се „павликяни“. Най-интересна книжовна проява от този втори етап е *павликянската поезия*, за чиято поява и разпространение голяма роля е изиграл католическият свещеник Павел Гайдаджийски Дуванлията (1704—1804). Множество стихотворения от неизвестни днес сборници публикува още в началото на нашия век Л. Милетич [18]. По-късно са публикувани и други материали [13], а неотдавна бе направен и опит за систематизиране на известния материал, като се привличат и стихотворения от съхраняваните днес в България павликянски ръкописи и същевременно се поставя началото на литературоведско изследване и културно-историческа оценка на тази поезия [22]. Тук ще се спра само на някои общи въпроси.

Произведенията на павликянската поезия демонстрират значително жанрово разнообразие. Наред с традиционни за католическата литература богослужебни творби срещаме и разнообразни духовни песни с лирически характер (в някои от които религиозната тема е значително приглушена), стихотворни басни и приказки, стихотворни диалози и монолози и др. Повечето творби издават връзка с фолклора — както в образната система, така и в отразеното в нея светоусещане. Чрез един демократизиран изразен стил християнската образност се травестира до нивото на народните възприятия и в крайна сметка се демократизира и самият изобразителен стил. Само един ярък пример — финалът на последната песен от цикъла за Рождество Христово в един ръкопис от Пловдивската народна библиотека „Иван Вазов“ [рък. №765; вж. 22, 67]. Тук средновековната идея за постигане на небесното блаженство след смъртта, за сядане „от дясната страна на бога“, е изразена по следния начин:

Дех, Иусе, дай да мога
да се издигна аз едно време
каде небе от таз земя
и другар твой да съм аз.

Нова за българската поетическа традиция е и ритмиката на павликянската поезия. Ритъмът е изосилабичен (макар и невинаги последователно спазван), най-чести са римуваните двустипия, но има и доста сложни строфични структури с разнообразно римуване, например АБАБ, АББВ, АБВБ, АААБ, ААБВГГ. Като образец са служили италиански (рядко латински) и хърватски стихотворения. Но така изградената ритмична организация се е оказала податлива на народнопесенното влияние, което е значително по-силно, отколкото в ранните творби на българската възрожденска поезия от XIX в. И в общото си музикално-интонационно звучене, и в конкретния си лексикален пълнеж, и в ред езиково-стилистични средства павликянската поезия ни предлага едно умело съчетаване на чуждите образци с българската народнопоетическа традиция (без да има нейното идейно-тематическо богатство). Въпросът за авторството на тези стихотворения е сложен и трябва да се решава във всеки един случай конкретно — не

малка част от тях са преводни, други са преработки, трети са оригинални произведения. Но и в трите случая резултатът е поезия, звучаща много добре на български език и неотстъпваща на най-добрите образци на даскалското стихотворство през XIX в. или пък на ранните опити и религиозните стихове на П. Р. Славейков.

* * *

Културно-историческото осмисляне на развойните процеси в българо-католическата литература ни позволява да се присъединим по принцип към даваната ѝ характеристика като проява на Българското предвъзраждане [2; 3]. Тук не влиза в задачите ни изясняването на въпроса за отношението на тази литература към съвременната ѝ книжнина на основната източноправославна маса на българското население. И там през XVII—XVIII в. протичат процеси, които водят към Възраждането и са налице явления, които вече говорят за отдалечаване от средновековната традиция. Но едно типологическо съпротивопоставяне все пак се налага само. Докато в основната част на българската литература през XVII и XVIII в. постепенно се натрупват елементи, които ще прераснат в явления на ранното Възраждане, то в българо-католическата литература наблюдаваме **налицето** на явления и процеси, които на много по-широка основа и с ясна перспектива за развитие ще се **повторят** в периода на ранното Възраждане. С други думи, в своите сравнително тесни рамки литературата на българите-католици ни предлага като че в умален вид развойния модел на ранното Българско възраждане. Този общ модел в хронологическо отношение съдържа следните основни моменти:

I. Поява на национална историография, в която връщането към миналото служи като отправна точка за формиране идеите за бъдещото развитие по нов път; поява на автобиографията като израз на ново личностно съзнание и като отрицание на някои основни принципи на средновековното творчество; поява на книгопечатане на говорим език, което тематично е все още свързано с традицията, но е поставено в служба на нови национално-възродителни задачи.

II. В следващия етап — формиране на нов тип поезия, който следва чужди образци, непознати на нашата средновековна поезия, и постепенно се сближава с народнопесенната традиция, което води до преодоляване на религиозно-дидактичната тематика.

В рамките на предвъзрожденската католическа литература този развоен модел е ограничен и във времето, и в пространството. Ориентацията към западноевропейския тип културно развитие в него е свързана с вероизповедно приобщаване към Запада, чиято барокова литература, станала изразител и на идеите на Контрареформацията, съответствува на етапа на развитие на възприемащото я българо-католическо общество. По време на Възраждането този модел органически поражда по-нататъшното развитие на новата българска литература; чуждите влияния не са свързани с промяна на религията, а по-скоро с постепенното изживяване на религиозното съзнание. В етапа, за който е валиден разглежданият модел, възрожденската ни литература е свързана вече не толкова с културата на барока, колкото с тази на Просвещението и отчасти на класицизма, макар че се чувствава и влиянието на славянския барок (особено в сферата на ранновъзрожденската ни историография). Но независимо от различията този модел, реализиран веднъж през периода на Предвъзраждането (в ограничения обхват на българо-католическата литература) и втори път по време на ранното Възраждане, показва по какви пътища българската литература, непреживяла ренесансово развитие през XIV—XV в., излиза от рамките на Средновековието и се приобщава към следренесансовото развитие на европейската култура.

1. Бехиньова, В. Барокът и литературата на българските католици. — Литературна мисъл, XIX (1975), кн. 2, 82—97.
2. Георгиев, Ем. Паисий Хилендарски — между Ренесанса и Просвещението. — В: Паисий Хилендарски и неговата епоха. С., 1962.
3. Георгиев, Ем. Барок в българската литература. — Литературна мисъл, XV (1971), кн. 6, 46—62.
4. Гюзелев, В. Духовната култура на средновековна България през XIII—XIV в. — В: Теория и практика на обучението по история. Кн. I. С., 1977, 9—43; кн. II, С., 1978, 202—274.
5. Дилевски, Н. Неизвестно стихотворение на църковнославянски език в български ръкопис от 1666 г. — Изв. Инст. за бълг. ез., VIII (1962).
6. Димитров, Б. „История на България“ — сто години преди Паисий. — Отечество, III (1978), кн. 8, 15.
- 6а. Димитров, Б. За историята на София и България от Петър Богдан. — Исторически преглед, XXXV (1979), кн. 1, 102—108.
7. Димитров, Б. Неизвестен летопис за Моравската мисия на Кирил и Методий. — Отечество, III (1978), кн. 18, 16—17.
8. Димитров, Б. Първият български исторически труд — „История на Охрид“ от Петър Богдан Бахшев, написана в 1655 г. — Отечество, III (1978), кн. 24, 34.
9. Динев, П. Българската литература през XVII в. — Литературна история, I (1977), 5—15.
10. Дуйчев, Ив. България и западният свят през XVII век. — Родина, I (1938), кн. 1, 113—133.
11. Иванов, Йорд. Българите в Македония. С., 1915.
12. „История на България“ от Блазиус Клайнер, съставена в 1761 г. Под ред. на Иван Дуйчев и Карол Телбизов. С., 1977.
13. „Календар св. Кирил и Методий“. Издание на Софийската католическа епархия. С., 1918—1938 (материали за павликанската поезия са публикувани в календарите за годините 1926—1929 и 1931—1935).
14. Колендић, П. Софийски надбискуп фра Петар Богдан Бахшић. — Гласник Скопског научног друштва, II, Скопје, 1927, 67—92.
15. Конрад, Н. И. О Барокко. — Избранные труды. История. М., 1974.
16. Лихачев, Д. С. Развитие русской литературы X—XVII в. Л., 1973.
17. Милев, Н. Католичката пропаганда в България през XVII в. С., 1914.
18. Милетич, Л. Нашите павликани. — СБНУ, XIX (1903).
19. Мор, Х. „Ренесанс“ и Ренесанс. Рецепция древней культуры в Средние века как всемирно-историческая проблема (тезисы). — В: Средние века. Сборник, вып. 40, М., 1976, 184—199.
20. Пенев, Б. История на новата българска литература. Т. I. С., 1930.
21. Райков, Б. Абатар на Филип Станиславов. Фототипно издание. С., 1979.
22. Станчев, Кр. Поезията на българските павликани. — Литературна мисъл, XIX (1975), кн. 1, 63—71.
23. Ferdinandz, E. Asta Bulgariae ecclesiastica; ab. a. 1565 usque ad a. 1799. Zagreb, 1887. (= Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, t. XVIII).
24. Ferdinandz, E. Izprave god. 1579—1671. ticuce se Crne fore i stare Srbije. — Starine, knj. XXI, u Zagrebu, 1892, s. 164—200.
25. Jerkov, Janja. Un fragment inedit de l'Histoire. — Etudes Balkaniques, 1978, № 1, p. 98—109.
26. Pejacevich, I. G. Peter Freiherr von Parchevich, Erzbischof von Martianopol. — Archiv für österreichische geschichte, B. 59 (II), Wien, 1880, S. 339—636.